

Валентина Полікарпівна Антонюк,

д-р екон. наук, професор,

ORCID 0000-0003-2100-7343

e-mail: antonukvp@gmail.com

Інститут економіки промисловості НАН України, м. Київ

ЛЮДСЬКІ ЧИННИКИ ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ: ПРОБЛЕМИ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВІЙНИ

Актуальність дослідження. Відновлення України та забезпечення сталого розвитку економіки і підвищення добробуту населення неможливо без динамічного економічного зростання. Проблема стійкого зростання існувала й раніше, однак війна її суттєво актуалізувала і загострила внаслідок руйнування та втрати виробничого й людського потенціалу. Лише прямі збитки економіки України від війни у листопаді 2024 р., за оцінкою Київської школи економіки (КШЕ), сягнула майже \$170 млрд., з початку 2025 р. вони зросли на \$12,6 млрд. та поширилися на більшість секторів економіки [1]. Надто великими є втрати людського потенціалу внаслідок воєнних дій, окупації, мобілізації, міграції та зменшення народжуваності й зростання смертності. В якості біженців за час війни з України виїхало більше 8 млн. населення, лише незначна частина з яких повернулася. За інформацією Агентства ООН у справах біженців (УВКБ ООН), станом на 1 липня 2025 року у Європі зафіксовано 5 082 800 біженців з України, ще 560 560 таких біженців зафіксовано за межами Європи. В цілому у всьому світі було зафіксовано 5 643 360 біженців з України [2]. Численні обстеження показують, що більшість дорослих зовнішніх мігрантів є особами працездатного віку з вищою і професійною освітою, тому їх еміграція зменшує трудові ресурси України.

Внаслідок втрати економічного потенціалу відбулося глибоке падіння обсягу валового внутрішнього продукту (табл. 1), динаміка якого у 2023-2025 рр. хоч і мала переважно позитивне значення, однак не вийшла на довоєнні показники 2021 р. Обсяг ВВП 2022 р. в постійних цінах складав 71% його величини 2021 р., у 2024 р. його розмір лише наблизився до 77%. У 2024 р. динаміка реального ВВП становила лише 102,9%, що було нижчим від прогнозованих показників.

В МВФ зробили прогноз зростання реального ВВП України у 2024 р. на 3,2%, у 2025 р. за прогнозом, темпи мають прискоритися до 6,5%, а до 2029-го – стабілізуватися на рівні 4,5% рік до року [4]. Реальна ситуація показує, що ці прогнози завищені. У 2025 році усі неурядові прогнозисти очікують, що зростання реального ВВП уповільниться – розбіг

прогнозів зараз 2,0-2,6% з медіанним прогнозом 2,3%, а на 2026 рік економісти очікують зростання реального ВВП на 3,0% [5]. Однак, навіть ті темпи економічного зростання, що прогнозував МВФ, за оцінкою відомого українського економіста Богдана Данилишина, дозволили би вийти за 10 років лише на показники довоєнного 2021 року [6].

Таблиця 1. Зміна обсягу валового внутрішнього продукту, (відсотків до відповідного кварталу попереднього року, у постійних цінах 2021 року)

Роки	Квартали				В цілому за рік
	I	II	III	IV	
2022	-14,6	-36,6	-30,8	-30,6	-28,8
2023	-10,3	19,2	9,6	4,7	5,3
2024	6,8	4,0	2,2	-0,1	2,9
2025	0,9				

Джерело: складено автором за [3]

Нині для України як ніколи важливо забезпечити відновлення економіки та нарощування обсягів виробництва, зміцнити обороноздатність та підвищити рівень життя населення. Зробити це можливо лише на основі високих темпів економічного зростання. Більш високі темпи росту економіки необхідні також для подолання технологічної відсталості, що буде запорукою успішної інтеграції у європейський економічний простір. Уряд Олексія Гончарука ще до початку повномасштабної війни ставив завдання досягнення щорічних темпів зростання ВВП на 7% [7], але тепер вони мають бути ще вищими. Для цього необхідно мобілізувати всі наявні ресурси країни і, передусім, – людські чинники зростання.

Огляд публікацій вітчизняних вчених з питань чинників економічного зростання. Проблема економічного зростання та чинників його забезпечення завжди була в полі зору вітчизняних дослідників. В статтях Пустовойт О.В. [8], Штулер І.Ю. [9], Панькова О. Б. [10], Лизун М. [11], Лебедевої Л. В., Сорокіної А. О. [12] та ін. аналізуються становлення і розвиток теоретичних поглядів на моделі й чинники економічного зростання.



© Видавець Інститут економіки промисловості НАН України, 2025

© Видавець ДЗ "Луганський національний університет імені Тараса Шевченка", 2025

Так, Венгер В. В. відзначав, що за останні 60–70 років в економічній літературі виділяють три хвилі інтересу до питань економічного зростання: перша хвиля пов'язана з роботами Дж. М. Кейнса і Р. Харрода; друга - з розвитком неокласичного підходу до теорії зростання, зокрема в роботах Р. Солоу; третя хвиля базується на роботах П. Ромера та Р. Лукаса у межах так званого «нового неокласичного напрямку» [13, с. 4]. Аналіз концепцій економічного зростання завжди був і є важливим для пошуку шляхів і чинників зростання в Україні, темп якого був значно нижчим ніж в більшості країн Європи.

Особливо актуальними питання забезпечення умов економічного зростання стали в умовах війни, а в перспективі – на етапі повоєнного відновлення. Аналізу цієї проблеми присвячені публікації Б. Данилишина, в яких він акцентує увагу на необхідності відродження виробничого потенціалу економіки, передусім ВПК і переробної промисловості, та створення робочих місць, що дозволить зберегти заощадження населення та трудовий потенціал економіки [14], та на формуванні монетарних умов економічного відновлення, метою яких має бути підтримка економічного зростання та фінансової стабільності [15]. Городніченко Ю. і Сологуб І. відзначають, що після війни в Україні може бути значний діапазон потенційної швидкості зростання, при цьому іноземна допомога на відновлення хоч і важлива, однак не є основним драйвером зростання. Довгострокове зростання визначатимуть повернення біженців, високі темпи внутрішніх інвестицій, інтенсивна передача технологій, зниження рівня корупції тощо [16]. Вітчизняні науковці наголошують на нагальній необхідності для відновлення формування високотехнологічних галузей економіки, розвиток інновацій, становлення конкурентоспроможних суб'єктів ринку. І це завдання покладається не лише на державу, але й на ініціативність та активність підприємницького сектору [17, 18]. В науково-аналітичній доповіді Інституту регіональних досліджень [19] проаналізовано виклики, спричинені війною, які впливають на можливості відновлення й економічного зростання регіонів України, в тому числі такі як: просторові та структурні зміни, релокація бізнесу, дестабілізація ринків праці та ін., які є важливими для формування політики зростання. Наведений досить неповний перелік публікацій свідчить про надзвичайну актуальність проблематики економічного зростання для України. Тому пошук шляхів і чинників зростання залишається актуальним завданням наукових досліджень, особливо важливим воно буде в повоєнному періоді на етапі подолання руйнівних наслідків війни. В численних публікаціях вітчизняних дослідників вказується низка проблем, які перешкоджають економічному зростанню: триваючі воєнні дії та масштабні руйнування, неефективна струк-

тура економіки та технологічна відсталість, проблеми з якістю державного управління й корупція, дефіцит фінансових і трудових ресурсів, низький рівень життя населення та малий обсяг внутрішнього попиту тощо. Різні дослідники акцентують увагу на різних чинниках зростання: ресурсних, технологічних, інституціональних, управлінських, соціальних. В сукупності цих чинників особливо важлива роль належить людським.

Мета статті полягає в аналізі впливу людських чинників на можливості економічної динаміки України в умовах війни та пошуку шляхів їх активізації для забезпечення високих темпів зростання економіки.

Виклад основних результатів дослідження.

Людські чинники в теорії економічного зростання. Більшість теорій економічного зростання, які в даній статті не є предметом нашого дослідження, включають в моделі зростання параметри, пов'язані з людиною/населенням. Це свідчить про те, що людський чинник є одним із найважливіших в системі факторів економічного росту, при чому не лише в якості трудових ресурсів.

В рамках класичної теорії факторів виробництва вартість виробленого продукту визначається обсягом використаних ресурсів – *робочої сили*, *землі* та *капіталу*. На цій теоретичній основі побудована загальновідома та широко вживана виробнича функція Кобба-Дугласа, яка обґрунтовує залежність величини створеного суспільного продукту від двох найважливіших використаних факторів: витрат живої праці (чисельності робочої сили) та обсягу капіталу (виробничих фондів). Пізніше ця функція була модифікована економістами-неокласиками з метою врахування впливу науково-технічного прогресу, який проявляється у рівні кваліфікації працівників та модернізації основного капіталу. Так, в *теорії економічного зростання Р. Солоу* [20], представника неокласичної школи, основними джерелами зростання є інвестиції, *робоча сила* і *технічний прогрес*. Обґрунтовується, що зростанню сприяє збільшення чисельності робочої сили та поліпшення її якості шляхом підвищення освітнього рівня працівників, який здійснюється під впливом технічного прогресу.

У *кейнсіанській моделі економічного зростання* [21] основним чинником росту є сукупний попит, в структурі якого значною є *частка споживчих витрат домогосподарств*, які спрямовані на кінцеве споживання. Кінцеве споживання, формуючи попит на товари та послуги, спонукає підприємства до збільшення виробництва, розширення виробничих потужностей та збільшення інвестицій. Тому зростання споживчих витрат та політика, яка цьому сприяє (підвищення доходів, зменшення податків тощо), є вагомим фактором економічного піднесення. Зростанню також сприяють заощадження

населення, які виступають джерелом інвестицій та приймають участь у формуванні попиту на інвестиційні товари. Отже, чим вищими будуть доходи населення та гранична схильність до споживання, тим більшою буде ємкість внутрішнього ринку, що сприятиме вищим темпам економічної динаміки.

В теорії ендегенного зростання П. Ромера [22] цей процес пов'язується з усіма можливими внутрішніми якісними й кількісними факторами, серед яких *головна роль відводиться людському капіталу*. Згідно його теорії, ключовим чинником ендегенного зростання є знання та інформація, які втілюються у винаходах та відкриттях. Тому темп економічної динаміки знаходиться у прямій залежності від величини людського капіталу, сконцентрованого у сфері отримання нових знань, тобто у сфері освіти та наукових досліджень. Саме людський капітал забезпечує формування інноваційних ідей та винаходів, які є основою науково-технічного прогресу та динамічного економічного поступу в сучасному світі.

Підприємництво, яке є основною моделлю організації економічної діяльності в ринковій економіці, також *безпосередньо пов'язане з людським чинником зростання*. Підприємець – це особа, яка є не лише організатором економічної діяльності, але й суб'єктом пошуку і реалізації нових можливостей та впровадження у виробництво новаторських ідей. В теорії економічного розвитку Й. Шумпетера, підприємець є «реалізатором інновацій», який, впроваджуючи інновації, забезпечує зростання ринку [23]. Тому розвиток підприємницької активності населення є базовою умовою економічного розвитку і зростання.

Слід відзначити, що українські науковці досліджують вплив усіх цих чинників на економічне зростання. У колективній монографії науковців Інституту економіки та прогнозування НАН України [24] системно проаналізовано вплив основних фундаментальних чинників прискорення зростання в економіці України, таких як: компоненти сукупної пропозиції та сукупного попиту, роль державної політики та макроекономічної структури в забезпеченні зростання, вплив зовнішньої торгівлі, розвитку сфери послуг, житлово-комунального господарства та інших сфер на можливості економічного зростання в Україні. При цьому відзначено, що сучасні теорії економічного зростання особливого значення надають людському капіталу як ключовому чиннику розвитку економіки і суспільства [24, с. 12]. На основі аналізу найбільш важливих чинників зроблено цільові сценарії прискореного економічного зростання з щорічними темпами 7% та 6,5% [24, с. 372-373].

В статті Ю. Городніченка та І. Сологуб для аналізу економічного зростання у повоєнній Україні використано виробничу функцію, на основі якої зроблено висновок, що сукупне зростання має

чотири компоненти, три із яких формуються за рахунок людського чинника: зростання продуктивності праці, зростання зайнятого населення, підвищення якості людського капіталу, накопичення фізичного капіталу. Розглянуто різні варіанти динаміки цих чинників та зроблено висновок, що найвищі темпи економічного зростання будуть при досягненні вищого рівня людського капіталу та вищої сукупної продуктивності економіки [16].

В даному дослідженні ми акцентуємо увагу на аналізі тих чинників економічного зростання, які безпосередньо пов'язані з людським потенціалом, а саме на таких як: *трудові ресурси й робоча сила економіки*, що пов'язано з динамікою економічно активного населення та станом ринку праці; *людський капітал*, який характеризується освітнім рівнем зайнятих, сформованими компетенціями та залежить від доступності до якісної загальної і професійної освіти; *підприємницька активність населення*, яка проявляється в розвитку малого і середнього підприємництва; *споживчі витрати населення* та пов'язана з ними динаміка роздрібного товарообігу. Всі вони мають безпосередній та потужний вплив на динаміку економіки як зі сторони забезпечення ресурсами (перші 3 чинники), так і зі сторони формування ринкового попиту – споживчі витрати (рис. 1).

Стан та проблеми формування та використання людських чинників економічного зростання в Україні в умовах війни. На сучасному етапі Україна втрачає людський потенціал, що є найбільшою перешкодою економічному зростанню в умовах воєнної економіки, та буде значним гальмом майбутнього повоєнного відновлення. Найбільш вагомі обмеження можливостей зростання з боку людського чинника пов'язані з такими проблемами.

1. Втрата значної частки трудових ресурсів, розбалансування ринку праці та загострення проблеми дефіциту кадрів. Україна втратила величезну кількість робочої сили внаслідок війни та окупації, мобілізації, негативних демографічних процесів, підвищеного рівня смертності, масової міграції. Це призвело до значної втрати ВВП через зменшення чисельності робочої сили. У 2021 році в Україні було зайнято 15,61 млн. працівників. Продуктивність праці одного зайнятого у 2021 р. становила 349,2 тис. грн. (у цінах 2021 р.) [25]. У 2024 р. було офіційно працевлаштовано 11,25 млн. осіб [26]. Порівняно з 2021 р. кількість зайнятих зменшилася внаслідок різних причин на 4,36 млн осіб. (15,61 – 11,25). На основі цих даних нами розраховано, що *втрата ВВП у 2024 р. внаслідок скорочення зайнятості складала 1522512 млн. грн., або 27,93% до його рівня 2021 р.* Також приблизно такою є оцінка Bloomberg, згідно якої падіння виробництва, зумовлене зменшенням чисельності кадрів, становитиме близько 27% від довоєнного рівня 2021 року [34].

Людські чинники економічного зростання

Трудові ресурси:	Людський капітал:	Підприємницький потенціал:	Споживчі витрати населення:
чисельність населення; демографічні процеси; міраційні процеси; рівень економічної активності населення; можливість і мотивація зайнятості; забезпечення робочою силою економіки	високий рівень і якість професійної підготовки; якість і актуальність сформованих компетенцій, їх відповідність потребам економіки; креативність, інноваційність; продуктивність праці, інноваційний розвиток	підприємницька активність населення; чисельність юридичних суб'єктів МСБ; чисельність фізичних осіб-підприємців; ефективність та резильєнтність бізнесу	рівень і динаміка реальних доходів населення; рівень життя і стан задоволення потреб; гранична схильність до споживання; рівень споживання товарів вітчизняного виробництва

Рис. 1. Блок-схема людських чинників економічного зростання

Джерело: розроблено автором

Найбільші втрати працівників пов'язані з вимушеною зовнішньою міграцією. За різними оцінками нині за кордоном перебуває 6-7 млн. українських громадян. При чому чиста зовнішня міграція триває, оскільки зберігається високий рівень небезпеки. Згідно прогнозу Нацбанку України, чистий відплив зовнішніх мігрантів збережеться у 2025 р. (близько 0,2 млн осіб), можливий початок їхнього повернення з 2026 року (близько 0,2 млн осіб), яке припиниться у 2027 році (близько 0,5 млн осіб) [27].

За оцінкою Конфедерації роботодавців України ще у 2023 р. ринок праці втратив приблизно 30% наявної на той момент робочої сили [28]. У 2025 році ці втрати, внаслідок збереження дії усіх негативних чинників, стали ще більшими і в подальшому можуть зростати, оскільки воєнні дії тривають, повернення зовнішніх мігрантів майже не відбувається. Натомість має місце успішна адаптація українців на зарубіжних ринках праці. Згідно з даними Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), рівень працевлаштування серед українців з тимчасовим захистом у країнах ЄС, є вдвічі вищим, ніж серед інших груп біженців [29]. Дослідження Центру економічної стратегії (ЦЕС) показує, що зростає частка зовнішніх мігрантів, які не планують повертатися в Україну, станом на кінець 2024 року ця частка перевищила половину опитаних. Основними причинами, що стримують біженців від повернення є такі: погіршення безпекової ситуації та збереження невизначеності, зруйноване житло, низький рівень життя, складнощі з пошуком роботи в Україні, а також успішна адаптація в країнах, що їх прийняли [30].

Дефіцит робочої сили обмежує можливості економічного зростання. Вже зараз, у воєнних умовах, є значною перешкодою на шляху відновлення і нарощування виробництва, а в перспективі – може

бути основним гальмом відбудови економіки у повоєнний період та виходу на траєкторію зростання. Результати опитування топ-менеджерів компаній – членів Європейської Бізнес Асоціації (ЕБА) у лютому 2025 р. показують, що 75 % опитаних підприємств вказали на дефіцит кадрів, як найбільш вагомий негативний чинник, що обмежує їхню діяльність [31].

За оцінками експертів, потенційний дефіцит робочої сили, яка є необхідною для досягнення темпів зростання ВВП на 7% протягом наступних 10 років для забезпечення швидкого економічного відновлення, може становити до 4,5 мільйонів осіб [32]. Однак, відповідно до прогнозу Міжнародної організації праці (МОП), протягом наступних 10 років дефіцит на ринку праці України становитиме 8,6 млн людей [33].

Кадрові проблеми значною мірою пов'язані з демографічною ситуацією, передусім з тенденцією до зниження рівня народжуваності. У 2020 році сумарний коефіцієнт народжуваності в Україні становив 1,22 на одну жінку проти 1,53 у 2012 році. Для простого відтворення населення цей показник має складати 2,2. В умовах війни, за експертними оцінками, через безпекові ризики, невизначеність щодо майбутнього, розділення сімей тощо цей показник став нижче одиниці. При цьому зріс загальний коефіцієнт смертності. Тому, за оцінкою Інституту демографії та проблем якості життя НАН України, чисельність населення України до 2041 року може скоротитися до 28,9 млн осіб, а до 2051 року – до 25,2 млн осіб [35]. Відповідно, скоротиться чисельність робочої сили.

Для зменшення втрат населення та дефіциту робочої сили, а в перспективі – їх подолання, Кабінет міністрів України схвалив Стратегію демографічного розвитку України на період до 2040 року [36].

Її метою є забезпечення сталого та довгострокового відтворення населення України, покращення його ключових соціально-демографічних характеристик. Ставиться завдання створення можливостей для підвищення народжуваності дітей, зниження передчасної смертності населення та зміни міграційних трендів. Така демографічна політика, за умов її ефективної реалізації, сприятиме зменшенню втрат населення та створення умов для кращого відтворення людського потенціалу й робочої сили України. Нині розроблено план заходів з реалізації завдань демографічної Стратегії, проте деякі із них носять декларативний характер. Тому пошук шляхів та механізмів забезпечення зростання населення в нашій країні є актуальним завданням. В той же час слід підкреслити, що забезпечення економічного зростання в сучасній економіці досягається не лише чисельністю робочої сили, а висококваліфікованими кадрами, що формують людський капітал країни.

2. *Людський капітал як чинник економічного зростання та проблеми його формування.* Ми розмежовуємо поняття трудових ресурсів, робочої сили та людського капіталу (ЛК), які між собою тісно пов'язані, однак ЛК – якісно інша категорія, яка включає висококваліфікованих фахівців, спромож-

них до виконання як складних видів професійної діяльності, так і до наукової творчості та продукування нових ідей, інноваційних підходів та рішень. Відокремлюючи поняття «людський капітал» та «робоча сила», ми мали на меті акцентувати увагу на освітньо-професійних умовах формування висококваліфікованих кадрів, оскільки в Україні мають місце значні проблеми у цій сфері. Домінуючу роль у його формуванні відіграє вища і професійно-технічна освіта та залучення фахівців до наукової діяльності. Україна забезпечує високий рівень освіти підростаючому поколінню, однак в останні роки охоплення молоді цими рівнями освіти знизилося з 39,2% до 33,1% (табл. 2). Враховуючи зменшення чисельності населення цього віку, втрати молоді з вищою і професійно-технічною освітою за період 2019-2021 рр. склали майже 266 тис. осіб (17% їх кількості у 2019 р), що мало негативне значення для забезпечення ринку праці молодими висококваліфікованими кадрами з сучасною професійною підготовкою. Так, ще напередодні повномасштабної війни роботодавці відзначали гостру нестачу молодих кваліфікованих кадрів [37], яка компенсувалася залученням на робочі місця працівників пенсійного віку.

Таблиця 2. Частка населення віком 15-24 років за рівнем вищої та професійно-технічної освіти у 2019-2021 роки, %

	2019		2021		Зміна кількості молоді, +,-
	Частка молоді за даним рівнем освіти, %	Кількість молоді з даним рівнем освіти, осіб	Частка молоді за даним рівнем освіти, %	Кількість молоді з даним рівнем освіти, осіб	
Рівень освіти		Разом 3964656		Разом 3892639	-72017
Повна вища	9,9	392501	7,3	284163	-108338
Базова вища	5,3	210127	5,2	202417	-7710
Неповна вища	11,3	448006	9,6	373693	-74313
Професійно-технічна	12,7	503511	11,0	428190	-75321
Разом	39,2	1554145	33,1	1288464	-265682

Джерело: розраховано і складено автором за [38-40]

В умовах повномасштабної війни значна кількість дітей та молоді виїхала за кордон, змінила форми і країни навчання, що спричиняє втрату потенційного людського капіталу України, оцінити яку повністю із-за відсутності даних поки що неможливо. Так, Інститут освітньої аналітики наводить дані про зменшення чисельності дітей, що навчаються: кількість дітей віком від 6 до 18 років, які навчалися в закладах освіти для здобуття повної загальної середньої освіти, зменшилася за період з 1.09.2022 по 1.09.2023 майже на 100 тис., з 4234507 до 4138873 осіб [41, 42]. На початок 2024/2025 н. р. загальна кількість учнів у закладах загальної середньої освіти була ще меншою - 3 743 887 осіб [43], що вказує на прямі втрати потенційного ЛК у недалекому майбутньому. Наявна статистика динаміки чисельності осіб, що навчаються, не відображає всіх змін у чисельності навчального контингенту (табл. 3), оскільки значна кількість учнів і студентів,

які перебувають за кордоном, продовжують навчання онлайн в українських освітніх закладах і паралельно – в школах і коледжах країн перебування. Однак, чи повернуться вони в Україну після війни достеменно невідомо.

Дані табл. 3 показують суттєве зменшення кількості учнів молодшого шкільного віку, що в подальшому призведе до зменшення контингенту студентів вузів. Збільшення на даний період чисельності студентів закладів вищої освіти є позитивним явищем, однак в умовах війни воно пов'язане, у значній мірі, з прагненням відтермінувати ризики мобілізації, а не лише з бажанням здобути якісну професійну освіту та працювати за обраною спеціальністю, що особливо важливо для формування людського капіталу. У підготовці висококваліфікованих кадрів особливо важливим є якість навчання та відповідність його змісту структурі й технологічному рівню економіки.

Таблиця 3. Динаміка кількості учнів, слухачів та студентів закладів освіти України за Міжнародною стандартною класифікацією освіти (МСКО 2011)

Рівні освіти за МСКО		2021/22	2022/23	2023/24	2023/24 у % до 2021/22
назва	код				
Дошкільна освіта	0	1 111 358	934 355	861 515	77,5
Початкова освіта	1	1 695 406	1 524 174	**	
Перший етап середньої освіти	2	2 031 830	2 021 458	**	
Другий етап середньої освіти	3	633 977	623 706	629 391	99,3
Післясередня не вища освіта	4	77 526	70 524	67 580	87,2
Короткий цикл вищої освіти	5	370 027	362 002	367 416	99,3
Бакалаврат або його еквівалент	6	692 516	714 116	770 874	111,3
Магістратура або її еквівалент	7	266 445	279 417	360 381	135,6
Докторантура або її еквівалент	8	26 389*	33 826*	46 523 *	176,3

* Без урахування здобувачів вищої освіти наукового ступеня доктора наук

** Дані відсутні

Джерело: розраховано і складено автором за [44]

В Україні мають місце проблеми з якістю навчання, що ми досліджували раніше [45]. Про це свідчать результати міжнародного дослідження якості освіти PISA, в якому Україна приймала участь у 2018 та 2022 роках. Тести PISA спрямовані на перевірку того, як учні здатні застосовувати набуті знання та навички в реальних життєвих ситуаціях. При цьому шкала оцінки від 1 (найнижчий) до 6 (найвищий), де 2 відповідає базовому рівні (учні можуть виконувати завдання, які передбачають мінімальну підготовленість і спроможність мислити самостійно). Українські учні в обох дослідженнях показали нижчі середні результати із читання, математики та природничо-наукових дисциплін, ніж учні країн ОЕСР.

За результатами дослідження PISA 2018 лише 74,1% учнів (студентів) досягли базового рівня вправності із читання, 64 % – із математики і 73,6 % із природничо-наукових дисциплін. У бальному виразі поступалися результатам країн ОЕСР: за рівнем читачької грамотності українці набрали 466 балів, учні країн ОЕСР – 487 балів, відставання склало 21 бал; з природничо-наукових дисциплін українські учні набрали 469 балів, країни ОЕСР – 489, відставання – 20 балів; з математики – відповідно 453 і 489 балів, відставання 36 балів [46]. Результати PISA-2022 показали гірший рівень знань порівняно з 2018 роком, що пов'язано з негативним впливом війни на освітній процес. Найбільше 15-річних підлітків України перебуває на базовому рівні знань, при цьому вони здобули гірші результати у балах, ніж країни ОЕСР, та мають суттєве відставання в опануванні знаннями (табл. 4).

Також має місце незбалансованість структури підготовки у професійному розрізі з потребами ринку праці, внаслідок якої, з одного боку, виникають труднощі працевлаштування за низкою професій, а з іншого – дефіцит кадрів за багатьма спеціальностями. І роботодавці, і претенденти на робочі місця у різноманітних опитуваннях досить часто вказують на невідповідність професійної підго-

товки та недостатні навички для виконання певного виду роботи. Так, результати опитування, проведеного «Happy Monday», свідчать, що лише 27,24 % респондентів, які здобули вищу освіту, працюють за фахом; 29,53 % – частково працюють за спеціальністю та 43,23 % – працюють не за спеціальністю [48].

Таблиця 4. Результати PISA 2022 - досягнення базового рівня оцінки знань

Галузі знань, що оцінювались	Україна		Країни ОЕСР		Відставання, роки
	%	Середній бал	%	Середній бал	
Математика	58	441	69	472	1,5
Читання	59	428	74	476	2,5
Природничо-наукова грамотність	66	450	76	485	1,5

Джерело: розраховано і складено автором за [47]

В структурі людського капіталу особливе місце займають представники науково-дослідної сфери, від діяльності яких значною мірою залежить інноваційний та технологічний прогрес. Кількість працівників, що займаються науковою діяльністю, неухильно зменшується. Якщо у 2016 р. у виконанні наукових досліджень і розробок (НДР) було задіяно 97912 осіб, у 2020 р. – 78860 осіб, то у 2023 році лише 58567 осіб. І лише у 2024 році чисельність НДР зросла до 63847 осіб, що передусім обумовлено зростаючим попитом на технологічні розробки сфери оборони. Але чисельність науковців не досягла рівня 2020 року, при цьому погіршився якісний склад. За період 2020-2024 рр. кількість докторів наук зменшилася на 10,5%, а чисельність кандидатів наук – на 11,8% [49]. Позитивним є зростання їх кількості у 2024 році, важливо, щоб це зростання перетворилося у стійку тенденцію.

Наведені дані свідчать про дуже великі втрати людського та інтелектуального капіталу, що буде значною перешкодою на шляху відновлення еко-

номії України. Для забезпечення економічного зростання необхідно впровадження технологічних інновацій, які мають сприяти модернізації промисловості на основі технологій Індустрії 4.0 та 5.0. Потужного наукового супроводу потребує розвиток оборонно-промислового комплексу, відновлення енергетичної сфери та забезпечення енергетичної стабільності на основі використання відновлювальних джерел. Величезні завдання стоять перед сферою будівництва, яка має забезпечити відбудову на основі використання новітніх матеріалів та технологій. Практично кожна сфера економічної діяльності потребує наукових розробок для забезпечення стійкого розвитку, що стає проблематичним при втраті наукових кадрів.

Оцінку впливу людського чинника, як найважливішого ресурсу економіки, на можливості економічного зростання можна зробити на основі виробничої функції. В ґрунтовній статті Волкової В., Огліх В., Троско С. (2024) було використано функцію Кобба-Дугласа для аналізу економічної динаміки України за період 2010-2020 роки. В результаті отримано таке рівняння: $Y = 0,058 \cdot (L^{0,790}) \cdot (K^{0,242})$, та зроблено висновок, що зміна фактору L (ефективний обсяг праці) на 1% при незмінному значенні фактору K (капітальні інвестиції) викликає зміну ВВП (Y) на 0,79%. Відповідно зміна K на 1% при незмінному L викликає зміну ВВП на 0,242% [50, с. 410]. Отже, вплив людського чинника на динаміку ВВП є значно вагомішим за вплив інвестицій, хоча ці два чинники є компліментарними: з одного боку освоєння інвестицій у високотехнологічні галузі неможливе без відповідної кількості та якості людського капіталу; з іншого боку - ефективне використання висококваліфікованих кадрів неможливе без модернізації виробництва.

Із розрахунків даної функції слідує, що кожен відсоток дефіциту кадрів в економіці України призведе до недоотримання майже 0,8% приросту ВВП. Для досягнення обсягу ВВП 2021 р. необхідно забезпечити його приріст на 23%, з яких 18% має формуватися за рахунок ЛК. Однак, при його дефіциті 30-40 відсотків від потреби економіки, темпи потенційного приросту ВВП будуть на 5-7% нижчими.

3. *Втрата підприємницького потенціалу економіки.* Підприємці, які спроможні до ефективної організації економічної діяльності у будь якій сфері та до підприємницького пошуку, відіграють вирішальну роль у розвитку економіки шляхом організації бізнесу, впровадження інновацій, випуску необхідної продукції, створення робочих місць та забезпечення податкових платежів у бюджет. Особливо вагома роль малого і середнього бізнесу (МСБ), який, за оцінкою фахівців, складає 99% від загальної кількості підприємств, створює 51% ВВП

і 64% доданої вартості, забезпечуючи 82% зайнятості [51].

Війна руйнує бізнес, знищуючи підприємства, змушуючи їх зменшувати виробництво, зупиняти свою діяльність або переміщатися на інші території. Лише за перший (2022) рік повномасштабної війни кількість діючих суб'єктів господарювання зменшилася на 224 тис., половина з яких були підприємствами (табл. 5). Фізичні особи-підприємці виявилися більш стійкими до екстремальних умов діяльності, їх чисельність зменшилася лише на 7%, тоді як чисельність підприємств скоротилася на 29%. Основними причинами зменшення підприємницької діяльності було: руйнування та пошкодження підприємств внаслідок бойових дій; окупація територій розміщення бізнесу; вимушена зупинка діяльності через неможливість її ефективної організації; вимушена релокація в менш небезпечні регіони; втрата ринків збуту та порушення логістики. Найбільше постраждали підприємці прифронтових територій, передусім Східного та Південного регіонів.

Таблиця 5. Кількість діючих суб'єктів господарювання у 2020 – 2023 роках

Рік	Кількість діючих суб'єктів господарювання, одиниць	У тому числі	
		підприємства	фізичні особи-підприємці
2020	1973652	373897	1599755
2021	1956320	370906	1585414
2022	1732576	261992	1470584
2022 до 2021, +/- / %	-223744 / -11,4%	-108914 / -29,4%	-114830 / -7,2%
2023	1913193	307852	1605341

Джерело: розраховано і складено автором за [52]

З 2023 року бізнес почав поволі адаптуватися до діяльності в умовах війни та відновлювати свою діяльність. Станом на 01.07.2025 зросла загальна кількість зареєстрованих суб'єктів підприємницької діяльності (рис. 2), як юридичних осіб (на 9%), та найбільше - фізичних осіб (на 28%). Сьогодні малий і середній бізнес, який формує 90% всього бізнесу і забезпечує 72% реалізації продукції в Україні, є основою української економіки. Фахівці відзначають, що сектор малого і мікробізнесу забезпечує 80% робочих місць в країні [55]. В той же час суттєво погіршилися умови підприємницької діяльності. Дослідження, проведене у межах проєкту Програми розвитку ООН (UNDP) «Підтримка України» (грудень 2023 - січень 2024 рр.), показало, якщо до повномасштабної війни п'ята частина бізнесу (22,3 %) оцінювала свій фінансово-економічний стан як задовільний чи поганий, а наприкінці 2023 р. частка таких підприємств зросла до 78,1 % [56]. Сьогодні

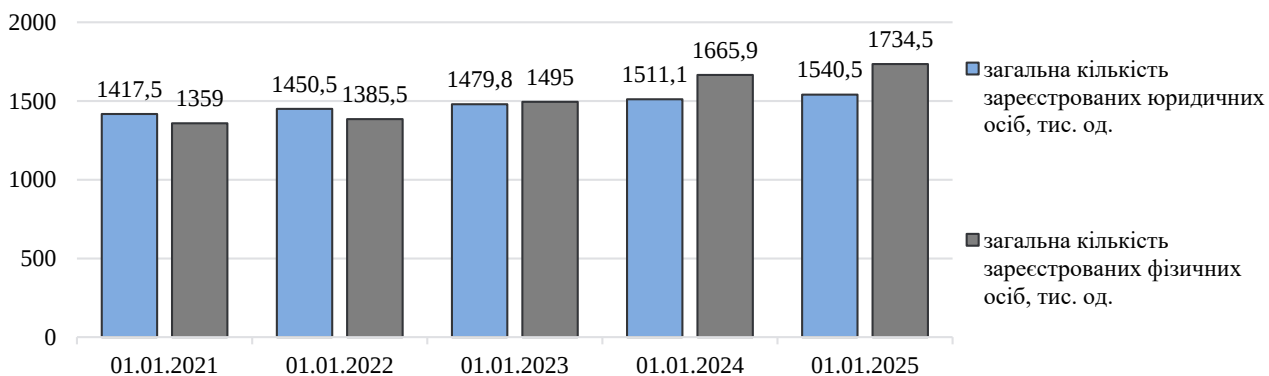


Рис. 2. Динаміка чисельності суб'єктів підприємницької діяльності України за період 2021-2025 років, станом на 01.07 кожного року

Джерело: побудовано автором за [53, 54]

підприємницький сектор стикається з низкою проблем: дефіцитом робочої сили; скороченням внутрішнього попиту на продукцію даного виробництва; труднощами логістики та зменшенням доступності зовнішніх ринків; зростанням витрат та ризиком збитковості економічної діяльності. Тому результати діяльності МСБ знизилися: за 2021-2023 роки обсяг виробленої ним продукції у фактичних цінах зменшився на 4,6%, в т. ч. суб'єктами малого підприємництва на 23,4% [57]. За нашими розрахунками, у незмінних цінах 2021 р. обсяг продукції МСБ зменшився за цей період на 30%.

Попри позитивну тенденцію зростання суб'єктів бізнесу, Україна втрачає підприємницький ресурс як в межах країни, через неможливість організації ефективного бізнесу, так і через міграцію населення. За роки війни з України виїхала значна частка економічно активного населення, яке не спішить повертатися та реалізує свої підприємницькі проекти в інших країнах, де створені кращі для цього умови. Так, за останні три роки українці зареєстрували в Польщі 77,7 тис. ФОПів. Також було засновано 11,3 тис. компаній із українським капіталом [58]. Найчастіше українці реєструють бізнес у тих країнах, де найбільше біженців з України - Польщі, Німеччині, Великобританії, Чехії та інших європейських країнах, орієнтуючись на їхні потреби і тим самим підтримуючи співвітчизників. Приймаючі країни виграють, оскільки збільшується кількість платників податків та робочих місць, насичується ринок товарами та послугами й підвищується рівень конкуренції. На даному етапі Україна втрачає підприємницькі ресурси, за нашими розрахунками, лише діючі в Польщі українські підприємці складають 4,5% від загальної кількості підприємців України. Однак, якщо взяти всі країни, де розмістилися наші біженці, ця цифра може зрости у два і більше разів. Це значні втрати підприємницького потенціалу, при тому є велика вірогідність збільшення цих втрат у майбутньому внаслідок

більш сприятливих умов підприємництва за кордоном порівняно з батьківщиною.

Слід відзначити, що Кабінет Міністрів України реалізує низку програм і заходів з підтримки малого та середнього бізнесу, які включають правову, фінансову і консультаційну допомогу. В той же час поки що умови створення та ведення бізнесу в Україні залишаються гіршими, ніж у багатьох європейських країнах, що разом з несприятливою безпековою ситуацією не стимулює повернення вітчизняних підприємців додому. Також негативним чинником є суттєве звуження ємності вітчизняного споживчого ринку, для якого переважно працює МСБ.

4. Звуження споживчого ринку в Україні, що також пов'язано з людським чинником, оскільки населення є кінцевими споживачами вироблених товарів та послуг. Попит на внутрішньому ринку є однією з базових умов економічного зростання. В структурі ВВП за категоріями кінцевого використання, кінцеві споживчі витрати домашніх господарств разом з некомерційними організаціями, що їх обслуговують, у 2020 році складали 67%, а у 2021 р. – 69% [59]. Тому приріст споживчих витрат на товари і послуги вітчизняного виробництва досить суттєво впливає на темпи економічного росту. Так, у 2021 році ВВП зріс на 3,4%, споживчі витрати домогосподарств зросли на 4,2%. За нашими розрахунками, саме споживчі витрати домогосподарств забезпечили найбільшу частку - 69,6% - приросту ВВП (тобто 2,67% з 3,4%, з урахуванням питомої ваги споживчих витрат у структурі валового внутрішнього продукту).

Обсяг внутрішнього споживчого попиту залежить від чисельності населення та рівня його доходів, які визначають граничну схильність до споживання. Війна спричинила великі втрати матеріальних та фінансових активів населення, можливостей зайнятості і підприємницької діяльності. Тому доходи населення суттєво знизилися, що вплинуло на рівень купівельної спроможності, про що

свідчить результати загальнодержавного вибіркового обстеження соціально-економічного стану домогосподарств, проведеного в кінці 2023 – на початку 2024 років (табл. 6). Порівняно з 2021 у 2023 році суттєво зменшилася частка тих домогосподарств, яким вистачало коштів на поточне споживання, та зросла частка тих, що не могли забезпечити собі навіть достатнє харчування.

Таблиця 6. Самооцінка купівельної спроможності доходів домогосподарств у 2021 та 2023 роках

Рівень достатності доходів:	2021	2023
було достатньо і робили заощадження	13,0	13,4
було достатньо, але заощаджень не робили	50,5	41,0
постійно відмовлялися собі в найнеобхіднішому, крім харчування	33,2	33,4
не вдалося забезпечити навіть достатнє харчування	3,4	12,2

Джерело: складено автором за [60]

Україна внаслідок війни втратила велику кількість споживачів, найбільше – внаслідок вимушеної масової еміграції за кордон, що призвело до втрати значного обсягу споживчого попиту. За різними оцінками, під час війни за кордоном перебувало і перебуває більше 6 млн. українців. У 2021 р. оборот роздрібною торгівлі становив 1443343,3 млн грн. [61]. *За нашими розрахунками, роздрібний товарообіг на 1 особу складав 34,88 тис. грн. Тому, при еміграції за межі країни 6 млн осіб, втрати роздрібною товарообігу складали приблизно 209280 млн грн. у цінах 2021 р., або відповідно 14,5 % його обсягу 2021 року.*

Статистичні дані свідчать про суттєве зменшення в Україні обсягу роздрібною торгівлі в умовах війни - у 2022-2024 роках (табл. 7).

Таблиця 7. Динаміка товарообігу підприємств роздрібною торгівлі у 2022-2024 рр.

Роки	Роздрібний товарооборот підприємств роздрібною торгівлі у поточних цінах млн грн.	Індекс фізичного обсягу роздрібною товарообороту, у % до поперед. року	Індекс споживчих цін, %	Роздрібний товарооборот у цінах 2021 р.	
				млн грн	у % до 2021 р.
2021	1443343,3	110,9	110,0	1443343,3	100,0
2022	1134467,8*	78,6	126,6	896104,1	62,1
2023	1327327,4*	117,0	105,1	997540,5	69,1
2024	1534390,5*	115,6	112,0	1029654,1	71,3
не вдалося забезпечити навіть достатнє харчування			3,4		12,2

*авторські розрахунки на основі на основі Індексу фізичного обсягу т/об за даний рік

Джерело: розраховано і складено автором за [62]

У 2022 р. відбулося зменшення обсягу роздрібною торгівлі у поточних цінах на 21,4%, у 2023 р. він зріс, однак не вийшов на показники 2021 року. В 2024 р. його обсяг перевищив довоєнний рівень. Однак у незмінних цінах 2021 р. обсяг роздрібною товарообігу в 2024 р. був на 28,7% меншим його передвоєнного рівня. Саме тому при опитуванні підприємств серед найбільш впливових факторів, що обмежують їх спроможність нарощувати виробництво, відзначається недостатній попит, у другому кварталі 2023 р. цей чинник посідав друге місце, на нього вказали 40,3% всіх опитаних підприємств, а в переробній промисловості – 50%. [63]. В 2024-2025 рр. обсяг роздрібною торгівлі поволі зростає, однак недостатньо для суттєвого збільшення внутрішнього попиту. Фахівці відзначають, що зростання обороту роздрібною торгівлі сприяло: зростання індексу споживчих настроїв українців, які в умовах війни частіше відмовляються від формування накопичень та реалізують життєву концепцію «тут і зараз»; збільшення витрат на вимушені покупки, які спричинені руйнуваннями житла (будівельні матеріали) та енергетичної інфраструктури (павербанки, сонячні панелі, генератори тощо); формування запасів продуктів харчування та ліків; зростання шопінгу і розваг як протидія стресу та негативним новинам [64]. Не дивлячись на те, підприємства вказують на недостатність внутрішнього попиту, що обмежує можливості виробництва, у другому кварталі 2025 р. на це вказало 34,8% усіх підприємств, у переробній промисловості – 46,4% [65].

Окрім цього, необхідно врахувати, що не весь роздрібний товарообіг формує внутрішній попит на товари вітчизняних виробників, оскільки статистичні дані свідчать, що вітчизняні товари у 2021 році складали лише 53,1 % в роздрібній торгівлі, а майже половина – це імпортовані, найбільше з них непродовольчі товари [66]. Немає даних про частку вітчизняних товарів на внутрішньому ринку на сьогодні, однак, в умовах відсутності ефективної програми імпортозаміщення, можна припустити, що вона суттєво не змінилася. При тому, що в структурі зовнішньої торгівлі у 2023-2024 роках імпорт непродовольчих товарів споживчого призначення переважає над їх експортом. Слід також відзначити, що обсяг роздрібною товарообігу товарів вітчизняного виробництва формує лише частину споживчих витрат населення, за нашими розрахунками у 2023 році вона складала приблизно 25-26%.

На основі проведеного аналізу зроблено розрахунки недоотримання ВВП внаслідок наявних проблем з людським потенціалом України в умовах війни (табл. 8).

Таблиця 8. Розрахунок втрат ВВП України внаслідок наявних проблем у формуванні та використанні людських чинників економічного зростання (ЛЧЕЗ)

Складові ЛЧЕЗ	Проблеми формування, збереження та використання ЛЧЕЗ	Недоотримання (втрата) ВВП, обумовлена проблемами	Джерело
Трудові ресурси	Втрата 28-30% робочої сили внаслідок окупації, підвищеного рівня смертності, масової міграції, мобілізації. У подальшому ці втрати будуть посилені низьким рівнем народжуваності	1. Втрата 27,9% обсягу ВВП у 2024 р. до його рівня 2021 р. внаслідок зменшення числа зайнятих 2. Падіння виробництва внаслідок зменшення чисельності робочої сили, становитиме близько 27% від рівня 2021 року	Авторський розрахунок Bloomberg. 2024-06-05. [34]
Людський капітал	Зменшення чисельності кваліфікованих кадрів та погіршення їх фахової підготовки, передусім з професійно-технічною і вищою освітою, дефіцит висококваліфікованих фахівців, зниження продуктивності праці, труднощі із застосуванням високотехнологічного обладнання	Розрахунки функції Кобба-Дугласа для України за період 2010-2020 роки ($Y = 0,058 \cdot (L^{0,790}) \cdot (K^{0,242})$) показали, що зміна фактору L (ефективний обсяг праці) на 1% при незмінному значенні фактору K викликає зміну ВВП (Y) на 0,79%. Дефіцит кадрів на 30-40% знизить рівень потенційного темпу приросту ВВП на 25-30 відсотків	Волкова, В., Огліх, В., & Троско [50] Авторський розрахунок
Підприємницький потенціал	Попри збільшення загальної кількості зареєстрованих суб'єктів підприємницької діяльності в Україні, їх фінансово-економічне становище погіршилося, обсяг продукції МСБ у цінах 2021 р. знизився на 30%, зменшився внесок МСБ у виробництво ВВП. Має місце втрата кількості підприємців через виїзд і реєстрацію бізнесу українцями у країнах переміщення	Внаслідок зменшення обсягів діяльності МСБ в умовах війни недоотримано до 15% ВВП. Лише діючі в Польщі українські підприємці складають 4,5% від їх загальної кількості в Україні. Їх кількість у всіх країнах, де розмістилися наші біженці, може бути у 2-3 рази вищою. Втрати потенційного ВВП від діяльності МСБ українців за кордоном можуть складати від 2,5% до 7%.	Авторські розрахунки на основі [51, 55, 58]
Споживчі витрати населення	Зниження доходів населення та економія на споживчих витратах звузили внутрішній попит. За 2022-2024 рр. роздрібний товарообіг зменшився на 30%. Еміграція за межі країни 6 млн осіб обумовила втрату роздрібного товарообігу на 14, 5 % від рівня 2021 р.	Структура приросту ВВП, за категоріями кінцевого використання, на 65-70% обумовлена динамікою споживчих витрат. Тому за рахунок зменшення споживчих витрат Україна недоотримала 16% ВВП за 2022-2024 рр. З них за рахунок скорочення внутрішнього роздрібного товарообігу - на 6-7%	Авторські розрахунки на основі [2, 30, 59, 62]

Джерело: розраховано і складено автором

У загальному підсумку за нашими розрахунками, за три роки війни Україна недоотримала близько 60% ВВП (від рівня 2021 року) внаслідок втрати і деформації людських чинників економічного зростання. З них за рахунок: зменшення трудових ресурсів та людського капіталу – 27-30%; втрати і зниження ефективності діяльності підприємницького потенціалу МСБ – 15%; зменшення споживчих витрат населення – 16%.

Висновки. Узагальнюючи проведений аналіз, зроблено висновок, що людський чинник забезпечує економічне зростання в якості: *трудових ресурсів*, які залежать від демографічної ситуації в країні, рівня економічної активності населення, можливостей зайнятості; *людського капіталу*, який визначається рівнем загальної та професійної підготовки, якістю сформованих компетенцій та їх відповідністю потребам економіки, що визначає рівень про-

дуктивності праці; *підприємницького потенціалу*, передусім чисельності підприємств малого і середнього бізнесу та приватних підприємців, їх стійкості та ефективності, які забезпечують виробництво більше половини ВВП та створюють 80% робочих місць; *споживчих витрат населення*, які залежать від доходів і можливостей зайнятості, формують попит та визначають обсяг внутрішнього ринку. Втрати і деформації людських чинників економічного зростання призводять до суттєвого зменшення можливостей економічного зростання (на 60%) через зменшення виробництва потенційного ВВП. Державна політика забезпечення економічного росту має бути спрямована на розвиток та активізацію кожної складової людського потенціалу України, основні напрями якої систематизовано на рис. 3.



Рис. 3. Основні напрями розвитку та активізації людських чинників для забезпечення динамічного зростання економіки України

Джерело: розроблено автором

ЛІТЕРАТУРА

- Звіт про прямі збитки інфраструктури від руйнувань внаслідок військової агресії Росії проти України станом на листопад 2024 року. *KSE*. Лютий 2025. URL: https://kse.ua/wp-content/uploads/2025/02/KSE_Damages_Report-November-2024-UA.pdf (дата звернення: 17.07.2025).
- UNHCR Ukraine. Ukraine Situation Flash Update. № 82. 2025. 28 July. URL: <https://data.unhcr.org/en/documents/details/117787>
- Зміна обсягу валового внутрішнього продукту. Статистична інформація. *Державна служба статистики України*. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/>
- МВФ: Темпи економічного зростання в Україні будуть одними з найвищих у Європі, але й ризики для нас – найбільші. *УКРІНФОРМ*. 25 квітня 2024. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3856693-mvf-tempi-ekonomichnogo-zrostanna-v-ukraini-budut-odnimi-z-najvisih-u-evropi-ale-j-riziki-dla-nas-najbils.html>
- Що чекає на економіку у 2025 році і далі? Макропрогнози від економістів та влади. *ЦЕС*. 24 липня 2025. URL: <https://ces.org.ua/macroeconomic-forecasts-2025-2026/>
- Данилишин Б. Зростання економіки: за 10 років вийти на рівень 2021 року. *Економічна правда*. 18 квітня 2023. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2023/04/18/699243/>
- Зростання ВВП України на 7%: реально чи ні? *BBC News Україна*. 2 вересня 2019. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-49557133>
- Пустовойт О.В. Економічне зростання України: проблеми та можливості прискорення. *Економіка і прогнозування*. 2017, № 4. С. 71-92. URL: <https://doi.org/10.15407/eip2017.04.071>
- Штулер І.Ю. Еволюція теорій економічного розвитку у сучасному вимірі знань. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2016. Вип. 9. С. 216-219. URL: <http://global-national.in.ua/archive/9-2016/45.pdf>
- Паньков О.Б. Моделі економічного зростання як база дослідження інвестиційної діяльності підприємства. *Ефективна економіка*. 2016. № 10. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/index.php/pdf/2_2016/10.pdf?op=1&z=5205
- Лизун М. Моделі економічного зростання світової та української економіки. *Журнал європейської економіки*. 2017. Вип. 5 (2). С. 154-163. URL: <https://jeej.wunu.edu.ua/index.php/ukjee/article/view/962>
- Лебедева Л. В., Сорокіна А. О. Проблеми економічного зростання та його виміру в умовах інтенсифікації глобалізаційних процесів. *Ефективна економіка*. 2021. № 2. <https://doi.org/10.32702/2307-2105-2021.2.71>
- Венгер В.В. Еволюція поглядів на теорію економічного зростання. *Економіка і суспільство*. 2016. Вип. 2. С. 3-9. URL: https://economyandsociety.in.ua/journals/2_ukr/1.pdf
- Данилишин Б. Якими мають бути стратегічні напрями відбудови національної економіки. *Економічна правда*. 1 вересня 2022. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2022/09/1/691022/>

15. Данилишин Б. Як забезпечити економічне зростання в умовах війни. *Економічна правда*. 3 березня 2023. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2023/03/3/697664/>
16. Городніченко Ю., Сологуб І. Економічне зростання у повоєнній Україні. *Вокс, Україна*. 13 Вересня 2023. URL: <https://voxukraine.org/ekonomichne-zrostantnya-u-povoeyennij-ukrayini>
17. Підоришева І. Ю., Мищенко І. М. Відновлення повоєнної економіки України: управлінські аспекти, європейський досвід і завдання. *Інноваційні основи відновлення та розвитку країн після збройних конфліктів* : колективна монографія / за ред. В. А. Омеляненка ; Ін-т стратегій інноваційного розвитку і трансферу знань. Суми : Інститут стратегій інноваційного розвитку і трансферу знань, 2022. С. 93-125. URL: <https://dspace.kntu.kr.ua/items/c30ca8e8-563e-4260-9520-3e3e40f13888>
18. Хомич Л., Хрущ Н. Аналітична оцінка впливу війни на економічну активність і структурні зміни в економіці України. *Економіка та суспільство*. 2024. № 60. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-60-97>
19. Виклики економічного розвитку регіонів України в умовах війни та повоєнного відновлення : науково-аналітична доповідь. Інститут регіональних досліджень, 2023. URL: <https://ird.gov.ua/irdp/e20230002.pdf>
20. Solow R. A Contribution to the Theory of Economic Growth. *Quarterly Journal of Economics*. 1956. Vol. 70. P. 65–94. <https://doi.org/10.2307/1884513>
21. Maynard K. J. The General Theory of Employment, Interest and Money. *Marxists.org*, 2002. URL: <https://www.marxists.org/reference/subject/economics/keynes/general-theory/>
22. Romer P. Increasing Returns and Long Run Growth. *Journal of Political Economy*. 1986. Vol. 94. P. 1002–1037. <https://doi.org/10.1086/261420>
23. Шумпетер Й. Теорія економічного розвитку: Дослідження прибутків, капіталу, кредиту, відсотка та економічного циклу / Пер. з англ. В. Старка. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2011. 242 с.
24. Чинники і тренди економічного зростання в Україні : колективна монографія / за ред. М. І. Скрипниченко ; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозів. НАН України». Київ, 2018. 386 с. URL: <http://ief.org.ua/docs/mg/302.pdf>
25. Основні показники соціально-економічного розвитку України за 2021 рік. *Державна служба статистики*. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/>
26. Мірошніченко О. Простих рішень немає. Що робити з нестачею кадрів. 10 жовтня 2024. Блоги. URL: <https://employers.org.ua/news/id2649>
27. Національний банк України. Інфляційний звіт. Квітень 2025 року. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/IR_2025-Q2.pdf?v=14
28. Мірошніченко О. 11 травня 2023. Як Україні компенсувати втрату 30% трудового потенціалу. *Конфедерація роботодавців України*. URL: employers.org.ua
29. Огляд національної та міжнародної практики підвищення рівня інклюзивності на ринку праці. *Конфедерація роботодавців України*. 2 липня. 2025. URL: <https://employers.org.ua/news/id2730>
30. Українські біженці після трьох років за кордоном. Четверта хвиля дослідження. *ЦЕС*. 3 березня 2025. URL: https://ces.org.ua/refugees_fourth_wave/?gad_source=1&gad_campaignid=22439086746&gbraid=0AAAAACM-mc0LaJXX69QiBtw-1HBL6uEHn&gclid=CjwKCAjwy7HEBhBJEiwA5hQNorMteJ1xwXWswUwDYVpE1dRizBP-HlyMq2nfZ7_Bex4v4hSt477XxoCE1IQAvD_BwE
31. Три чверті опитаних компаній ЕВА працюватимуть в Україні незалежно від тривалості війни. *ЕВА*. 24.02.2025. URL: <https://eba.com.ua/try-chverti-opytanyh-kompanij-eva-pratsyuvatyut-v-ukrayini-nezalezno-vid-tryvalosti-vijny/>
32. Команда Центру економічного відновлення дослідила людський капітал України: навіщо це рішення. *Рубрика*. 26 жовтня. 2023. URL: <https://rubryka.com/2023/10/26/komanda-tsentru-ekonomichnogo-vidnovlennya-doslidyly-lyudskiy-kapital-ukrayiny-navishho-tse-rishennya/> (дата звернення: 22.11.2023)
33. Глуховський М. Дефіцит робочої сили – майже 9 млн людей. Як рятувати Україну? *ГЛАВКОМ*. 18 липня 2024. URL: https://glavcom.ua/economics/finances/defitsit-robochoji-sili-majzhe-9-mln-ljudej-jak-rjativati-ukrajynu-1010579.html#google_vignette
34. Україні бракує людей. Це стає головною проблемою для бізнесу і може мати ефект доміно для економіки. *Bloomberg*. 5 червня 2024. URL: <https://texty.org.ua/fragments/112643/ukrayini-brakuye-lyudej-ce-staye-holovnoyu-problemoju-dlya-biznesu-i-mozhe-maty-efekt-domino-dlya-ekonomiky/>
35. Від початку війни населення України скоротилося на 10 мільйонів людей – ООН. *УКРІНФОРМ*. 22 жовтня 2024. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3918897-vid-pocatku-vijni-naseledda-ukrayini-skorotilosya-na-10-miljoniv-ljudej-on.html>
36. Про схвалення Стратегії демографічного розвитку України на період до 2040 року: Розпорядження Кабінету міністрів України від 30 вересня 2024 р. № 922-р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-skhalennia-strategii-demografichnoho-rozvytku-ukrayinu-na-period-do-2040-roku-922r-300924>
37. Бойко І. Великі промислові підприємства скаржаться на дефіцит молодих кваліфікованих кадрів. *УНІАН*. 01 жовтня 2021. URL: <https://www.unian.ua/economics/finance/veliki-promislovi-pidpriemstva-skarzhasya-na-deficit-molodih-kvalifikovanih-kadrov-novini-ukrajina-11563432.html>
38. Індикатори Цілей сталого розвитку, Україна. Ціль 4 - Якісна освіта. *Державна служба статистики*. URL: <https://sdg.ukrstat.gov.ua/uk/4/>
39. Населення України 2021. Демографічний щорічник. *Державна служба статистики*. URL: https://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2022/zb/10/zb_nasel%20_2021.pdf
40. Населення України 2019. Демографічний щорічник. *Державна служба статистики*. URL: https://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2020/zb/10/zb_nas_2019.pdf
41. Відомості про кількість дітей шкільного віку станом на 1 вересня 2022 р. Інформаційний бюлетень. ДУ «Інститут освітньої аналітики». URL: <https://iea.gov.ua/diyalnist/naukovo-analitichna-diyalnist/analitika/informatsijni-byuleteni/informacijni-byuleteni-2/>
42. Відомості про кількість дітей шкільного віку станом на 1 вересня 2023 р. Інформаційний бюлетень. ДУ «Інститут освітньої аналітики». URL: <https://iea.gov.ua/diyalnist/naukovo-analitichna-diyalnist/analitika/informatsijni-byuleteni/informacijni-byuleteni-3/>

43. Заклади загальної середньої освіти Міністерства освіти і науки України, інших міністерств і відомств та приватні заклади (без спеціальних ЗЗСО). 2024/2025 н. р. ДУ «Інститут освітньої аналітики». URL: <https://iea.gov.ua/diynalist/naukovo-analitichna-diynalist/analitika/informatsijni-byuleteni/2025-2/>
44. Вища та фахова передвища освіта в Україні у 2023 році. Статистична інформація. *Державна служба статистики*. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/>
45. Антонюк В. П. Забезпечення якісної освіти як умова для технологічної модернізації економіки України. *Modern Education – Accessibility, Quality, Recognition: Collection of Scientific Papers of the XVI International Scientific and Methodological Conference* (November 13–14, 2024, KramatorskVinnytsia-Ternopil) / Eds. S. V. Kovalevskyy, Dasic Predrag. Kramatorsk (Ukraine): DSEA, 2024. P. 69-74.
46. Національний звіт за результатами міжнародного дослідження якості освіти PISA-2018 / кол. авт. : М. Мазорчук (осн. автор), Т. Вакуленко, В. Терещенко, Г. Бичко, К. Шумова, С. Раков, В. Горох та ін. ; Український центр оцінювання якості освіти. Київ : УЦОЯО, 2019. 439 с.
47. PISA-2022: короткий огляд усіх основних результатів. *НУШ*. 5 Грудня 2023. URL: <https://nus.org.ua/articles/pisa-2022-korotkyj-oglyad-usih-osnovnyh-rezultativ/>
48. Освітньо-кваліфікаційні диспропорції ринку праці України: сучасні реалії та перспективи. *НІДС*. 7 лютого 2025. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/sotsialna-polityka/osvitno-kvalifikatsiyni-dysproportsiyi-rynku-pratsi-ukrayiny>
49. Кількість працівників, задіяних у виконанні наукових досліджень і розробок, за категоріями персоналу за 2010-2024 роки. Статистична інформація. *Державна служба статистики*. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/>
50. Волкова В., Огліх В., Троско С. Використання функції Кобба-Дугласа для аналізу економічної динаміки. *Економічний простір*. 2024. № 191. С. 406-411. <https://doi.org/10.32782/2224-6282/191-69>
51. Стратегія розвитку малого та середнього бізнесу: чого чекати підприємцям? *COST.UA*. 24 вересня 2024. URL: <https://cost.ua/strategiya-rozvytku-malogo-ta-serednego-biznesu-chogo-chekaty-pidpryyemtsyam/>
52. Кількість діючих суб'єктів господарювання за видами економічної діяльності (2010-2023). Статистична інформація. *Державна служба статистики*. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/>
53. Кількість зареєстрованих юридичних осіб за регіонами України. Статистична інформація. *Державна служба статистики*. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/>
54. Кількість зареєстрованих фізичних осіб-підприємців за регіонами України. Статистична інформація. *Державна служба статистики*. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/>
55. Пріоритети та виклики діяльності малого та середнього бізнесу у 2025 році: комітетські слухання. *Дебет-Кредит*. 31 березня 2025. URL: <https://news.dtki.ua/society/economics/97471-prioriteti-ta-vikliki-diialnosti-malogo-ta-serednyogo-biznesu-u-2025-roci-komitetski-sluxannia>
56. Проблеми розвитку малого та середнього бізнесу в Україні як основного джерела робочих місць. *НІСД*. 2024. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/sotsialna-polityka/problemu-rozvytku-maloho-ta-serednoho-biznesu-v-ukrayini-yak>
57. Обсяг виробленої продукції (товарів, послуг) суб'єктів великого, середнього, малого та мікропідприємництва за видами економічної діяльності у 2013-2023 роках. Статистична інформація. *Державна служба статистики*. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/>
58. За час великої війни українці відкрили в Польщі майже 90 тисяч компаній. *Економічна правда*. 28 лютого 2025. URL: <https://epravda.com.ua/biznes/za-tri-roki-v-polshchi-vidkrilos-mayzhe-90-tisyach-ukrajinskih-kompaniy-803830/>
59. Валовий внутрішній продукт за категоріями кінцевого використання (2010-2023). Статистична інформація. *Державна служба статистики*. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/>
60. Соціально-економічний стан домогосподарств України (за результатами загальнодержавного вибіркового обстеження соціально-економічного стану домогосподарств (ОСЕСД), проведеного у грудні 2023 року - лютому 2024 року). Київ, 24 липня 2024 року. URL: <https://www.unicef.org/ukraine/documents/social-economical-state-2023-24>
61. Основні показники соціально-економічного розвитку України за 2021 рік. Статистична інформація. *Державна служба статистики*. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/>
62. Оптовий та роздрібний товарооборот підприємств оптової та роздрібної торгівлі. Статистична інформація. *Державна служба статистики*. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/>
63. Ділові очікування підприємств України II квартал 2023 року. *Національний банк України*. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/BOS_2023-Q2.pdf?v=8
64. Оборот роздрібної торгівлі України продовжить зростання у гривні 2024 року – експерт. *UTG- компанія*. 08 січня 2024. URL: <https://utgcompany.com/oborot-rozdribnoi-torhivli-ukrayiny-prodovzhyt-zrostannia-u-hryvni-2024-roku-ekspert/>
65. Ділові очікування підприємств України II квартал 2025 року. *Національний банк України*. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/BOS_2025-Q2.pdf?v=14
66. Частка продажу підприємствами роздрібної торгівлі товарів, що вироблені на території України (2017-2021). Статистична інформація. *Державна служба статистики*. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/>

Надійшла до редакції 24.07.2025 р.

Прийнята до друку 21.08.2025 р.

REFERENCES

1. Report on direct infrastructure damages from destruction caused by Russia's military aggression against Ukraine as of November 2024. (2025, February). *KSE*. https://kse.ua/wp-content/uploads/2025/02/KSE_Damages_Report-November-2024-UA.pdf
2. UNHCR Ukraine. (2025, July 28). UKRAINE SITUATION FLASH UPDATE, No. 82. <https://data.unhcr.org/en/documents/details/117787>
3. Change in the volume of gross domestic product. Statistical information. (n.d.). State Statistics Service of Ukraine. <https://www.ukrstat.gov.ua/>

4. IMF: The pace of economic growth in Ukraine will be one of the highest in Europe, but the risks for us are also the greatest. (2024, April 25). *UKRINFORM*. <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3856693-mvf-tempi-ekonomichnogo-zrostanta-v-ukraini-budut-odnimi-z-najvisih-u-evropi-ale-j-riziki-dla-nas-najbils.html>
5. What awaits the economy in 2025 and beyond? Macroforecasts from economists and authorities. (2025, July 24). *CES*. <https://ces.org.ua/macroeconomic-forecasts-2025-2026/>
6. Danylyshyn, B. (2023, April 18). Economic growth: to reach the 2021 level in 10 years. *Ekonomichna pravda*. <https://www.epravda.com.ua/columns/2023/04/18/699243/>
7. Is 7% GDP growth in Ukraine realistic or not? (2019, September 2). *BBC News Ukraine*. <https://www.bbc.com/ukrainian/features-49557133>
8. Pustovoit, O. V. (2017). Economic growth in Ukraine: problems and opportunities for acceleration. *Ekonomika i prohoznuvannia*, 4, 71-92. <https://doi.org/10.15407/eip2017.04.071>
9. Shtuler, I. Yu. (2016). Evolution of economic development theories in the modern dimension of knowledge. *Hlobalni ta natsionalni problemy ekonomiky*, 9, 216-219. <http://global-national.in.ua/archive/9-2016/45.pdf>
10. Pankov, O. B. (2016). Models of economic growth as a basis for the study of enterprise investment activity. *Efektivna ekonomika*, 10. http://www.economy.nayka.com.ua/index.php/pdf/2_2016/10.pdf?op=1&z=5205
11. Lyzun, M. (2017). Models of economic growth of the world and Ukrainian economy. *Zhurnal yevropeiskoi ekonomiky*, 5 (2), 154-163. <https://jeej.wunu.edu.ua/index.php/ukjee/article/view/962>
12. Lebedieva, L. V., & Sorokina, A. O. (2021). Problems of economic growth and its measurement in the context of intensification of globalization processes. *Efektivna ekonomika*, 2. <https://doi.org/10.32702/2307-2105-2021.2.71>
13. Venger, V. V. (2016). Evolution of views on the theory of economic growth. *Ekonomika i suspilstvo*, 2, 3-9. https://economyandsociety.in.ua/journals/2_ukr/1.pdf
14. Danylyshyn, B. (2022, September 1). What should be the strategic directions for the reconstruction of the national economy. *Ekonomichna pravda*. <https://www.epravda.com.ua/columns/2022/09/1/691022/>
15. Danylyshyn, B. (2023, March 3). How to ensure economic growth in wartime. *Ekonomichna pravda*. <https://www.epravda.com.ua/columns/2023/03/3/697664/>
16. Horodnichenko, Y., & Solohub, I. (2023, September 13). Economic growth in post-war Ukraine. *Vox, Ukraine*. <https://voxukraine.org/ekonomichne-zrostanta-u-povoyennij-ukrayini>
17. Pidorycheva, I. Yu., & Mytsenko, I. M. (2022). Reconstruction of the post-war economy of Ukraine: management aspects, European experience, and tasks. In V. A. Omelianenko (Ed.). *Innovative foundations for the recovery and development of countries after armed conflicts* (pp. 93-125). Sumy: Institute of Strategies for Innovative Development and Knowledge Transfer. <https://dspace.kntu.kr.ua/items/c30ca8e8-563e-4260-9520-3ece40f13888>
18. Khomych, L., & Khrushch, N. (2024). Analytical assessment of the war's impact on economic activity and structural changes in the Ukrainian economy. *Ekonomika ta suspilstvo*, (60). <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-60-97>
19. *Challenges of economic development of Ukrainian regions in the context of war and post-war recovery: a scientific and analytical report*. (2023). Instytut rehionalnykh doslidzhen. <https://ird.gov.ua/irdp/e20230002.pdf>
20. Solow, R. (1956). A Contribution to the Theory of Economic Growth. *Quarterly Journal of Economics*, 70(1), 65-94. <https://doi.org/10.2307/1884513>
21. Maynard, K. J. (2002). The General Theory of Employment, Interest and Money. *Marxists.org*. <https://www.marxists.org/reference/subject/economics/keynes/general-theory/>
22. Romer, P. (1986). Increasing Returns and Long Run Growth. *Journal of Political Economy*, 94, 1002-1037. <https://doi.org/10.1086/261420>
23. Shumpeter, Y. (2011). The theory of economic development: an investigation into profits, capital, credit, interest and the business cycle (V. Stark, Trans.). VD «Kyievo-Mohylianska akademii». (Original work published 1934)
24. Skrypychenko, M. I. (Ed.). (2018). Factors and trends of economic growth in Ukraine: a collective monograph. DU «In-tek. ta prohoznuv. NAN Ukrainy». <http://ief.org.ua/docs/mg/302.pdf>
25. Main indicators of socio-economic development of Ukraine for 2021. (n.d.). State Statistics Service. <https://www.ukrstat.gov.ua/>
26. Miroshnichenko, O. (2024, October 10). There are no simple solutions. What to do with the personnel shortage. *Blohy*. <https://employers.org.ua/news/id2649>
27. National Bank of Ukraine. (2025, April). Inflation report. https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/IR_2025-Q2.pdf?v=14
28. Miroshnichenko, O. (2023, May 11). How Ukraine can compensate for the loss of 30% of its labor potential. *Confederation of Employers of Ukraine*. employers.org.ua
29. Overview of national and international practice for improving inclusivity in the labor market. (2025, July 2). *Confederation of Employers of Ukraine*. <https://employers.org.ua/news/id2730>
30. Ukrainian refugees after three years abroad. Fourth wave of research. (2025, March 3). *CES*. https://ces.org.ua/refugees_fourth_wave/?gad_source=1&gad_campaignid=22439086746&gbraid=0AAAAACM-mc0LaJXX69QiBtw-1HBL6uEHn&gclid=CjwKCAjwy7HEBhBJEiwA5hQNorMteJ1xwXWswUwDYVpE1dRizBP-HlyMq2nfZ7_Bex4v4hSt477XxoCE1IQAvD_BwE
31. Three-quarters of EBA-surveyed companies will operate in Ukraine regardless of the duration of the war. (2025, February 24). *EBA*. <https://eba.com.ua/try-chverti-opytanyh-kompanij-eva-pratsyuvatyvmut-v-ukrayini-nezalezno-vid-tryvalosti-vijny/>
32. The team of the Center for Economic Recovery investigated the human capital of Ukraine: why this decision. (2023, October 26). *Rubryka*. <https://rubryka.com/2023/10/26/komanda-tsentr-ekonomichnogo-vidnovlennya-doslidyla-lyudskij-kapital-ukrayiny-navishho-tse-rishenny/>
33. Hlukhovskiy, M. (2024, July 18). Labor shortage - almost 9 million people. How to save Ukraine? *GLAVKOM*. <https://glavkom.ua/economics/finances/defitsit-robochoji-sili-majzhe-9-mln-ljudej-jak-rjatuhati-ukrajynu-1010579.html>

34. Ukraine lacks people. This is becoming the main problem for business and may have a domino effect on the economy. (2024, June 5). *Bloomberg*. <https://texty.org.ua/fragments/112643/ukrayini-brakuye-lyudej-ce-staye-holovnoyu-problemoyu-dlya-biznesu-i-mozhe-maty-efekt-domino-dlya-ekonomiky/>
35. Since the beginning of the war, Ukraine's population has decreased by 10 million people - UN. (2024, October 22). *UKRINFORM*. <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3918897-vid-pochatku-vijni-naseleenna-ukraini-skorotilosa-na-10-miljoniv-ludej-on.html>
36. Cabinet of Ministers of Ukraine (2024, September 30). On the approval of the Strategy for the Demographic Development of Ukraine for the period up to 2040: Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine of September 30, 2024, No. 922-r. <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-skhvalennia-stratehii-demografichnoho-rozvytku-ukrainy-na-period-do-2040-roku-922r-300924>
37. Boiko, I. (2021, October 1). Large industrial enterprises complain about the shortage of young qualified personnel. *Unian*. <https://www.unian.ua/economics/finance/veliki-promislovi-pidpriemstva-skarzhatsya-na-deficit-molodih-kvalifikovanih-kadriv-novini-ukrajina-11563432.html>
38. Indicators of Sustainable Development Goals, Ukraine. Goal 4 – Quality Education. (n.d.). *State Statistics Service*. <https://sdg.ukrstat.gov.ua/uk/4/>
39. Population of Ukraine 2021. Demographic yearbook. (2022). *State Statistics Service*. https://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2022/zb/10/zb_nasel%20_2021.pdf
40. Population of Ukraine 2019. Demographic yearbook. (2020). *State Statistics Service*. https://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2020/zb/10/zb_nas_2019.pdf
41. Information on the number of school-aged children as of September 1, 2022. Information bulletin. (2023). *State Institution "Institute of Educational Analytics"*. <https://iea.gov.ua/diyalnist/naukovo-analitichna-diyalnist/analitika/informatsijni-byuleteni/informacijni-byuleteni-2/>
42. Information on the number of school-aged children as of September 1, 2023. Information bulletin. (2023). *State Institution "Institute of Educational Analytics"*. <https://iea.gov.ua/diyalnist/naukovo-analitichna-diyalnist/analitika/informatsijni-byuleteni/informacijni-byuleteni-3/>
43. Institutions of general secondary education of the Ministry of Education and Science of Ukraine, other ministries and departments, and private institutions (excluding special secondary schools). 2024/2025 academic year. (2025). *State Institution "Institute of Educational Analytics"*. <https://iea.gov.ua/diyalnist/naukovo-analitichna-diyalnist/analitika/informatsijni-byuleteni/2025-2/>
44. Higher and professional pre-higher education in Ukraine in 2023. Statistical information. (n.d.). *State Statistics Service*. <https://www.ukrstat.gov.ua/>
45. Antoniuik, V. P. (2024). Ensuring quality education as a condition for the technological modernization of the Ukrainian economy. In S. V. Kovalevskyy & Dasic Predrag (Eds.), *Modern Education – Accessibility, Quality, Recognition: Collection of Scientific Papers of the XVI International Scientific and Methodological Conference* (November 13–14, 2024, Kramatorsk-Vynnytsia-Ternopil) (pp. 69-74). DSEA.
46. Mazorchuk, M. (2019). National report on the results of the international study on the quality of education PISA-2018. Ukrainian Center for Educational Quality Assessment.
47. PISA-2022: a brief overview of all key results. (2023, December 5). *NUS*. <https://nus.org.ua/articles/pisa-2022-korotkyj-oglyad-usih-osnovnyh-rezultativ/>
48. Educational and qualification disparities in the Ukrainian labor market: current realities and prospects. (2025, February 7). *NIDS*. <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/sotsialna-polityka/osvitno-kvalifikatsijni-dysproportsiyi-rynku-pratsi-ukrayini>
49. Number of employees engaged in research and development, by staff categories for 2010-2024. Statistical information. (n.d.). *State Statistics Service*. <https://www.ukrstat.gov.ua/>
50. Volkova, V., Ohlikh, V., & Trosko, S. (2024). Using the Cobb-Douglas function to analyze economic dynamics. *Ekonomichniy prostir*, 191, 406-411. <https://doi.org/10.32782/2224-6282/191-69>
51. Small and medium business development strategy: what to expect for entrepreneurs? (2024, September 24). *COST.UA*. <https://cost.ua/strategiya-rozvytku-malogo-ta-serednogo-biznesu-chogo-chekaty-pidpryemtsyam/>
52. Number of active business entities by type of economic activity (2010-2023). Statistical information. (n.d.). *State Statistics Service*. <https://www.ukrstat.gov.ua/>
53. Number of registered legal entities by regions of Ukraine. Statistical information. (n.d.). *State Statistics Service*. <https://www.ukrstat.gov.ua/>
54. Number of registered private entrepreneurs by regions of Ukraine. Statistical information. (n.d.). *State Statistics Service*. <https://www.ukrstat.gov.ua/>
55. Priorities and challenges of small and medium business activities in 2025: committee hearings. (2025, March 31). *Debet-Kredyt*. <https://news.dtk.ua/society/economics/97471-prioriteti-ta-vikliki-diialnosti-malogo-ta-serednyogo-biznesu-u-2025-roci-komitetski-sluxannia>
56. Problems of small and medium business development in Ukraine as a primary source of jobs. (2024). *NISD*. <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/sotsialna-polityka/problemy-rozvytku-maloho-ta-serednoho-biznesu-v-ukrayini-yak>
57. Volume of goods and services produced by large, medium, small, and micro enterprises by type of economic activity in 2013-2023. Statistical information. (n.d.). *State Statistics Service*. <https://www.ukrstat.gov.ua/>
58. Since the beginning of the great war, Ukrainians have opened almost 90 thousand companies in Poland. (2025, February 28). *Ekonomichna pravda*. <https://pravda.com.ua/biznes/za-tri-roki-v-polshchi-vidkrylo-mayzhe-90-tisyach-ukrajinskih-kompaniy-803830/>
59. Gross domestic product by categories of final use (2010-2023). Statistical information. (n.d.). *State Statistics Service*. <https://www.ukrstat.gov.ua/>
60. Socio-economic status of Ukrainian households. (2024, July 24). *UNICEF*. <https://www.unicef.org/ukraine/documents/social-economical-state-2023-24>
61. Main indicators of socio-economic development of Ukraine for 2021. Statistical information. (n.d.). *State Statistics Service*. <https://www.ukrstat.gov.ua/>

62. Wholesale and retail trade turnover of wholesale and retail trade enterprises. Statistical information. (n.d.). *State Statistics Service*. <https://www.ukrstat.gov.ua/>
63. National Bank of Ukraine (2023). Business expectations of Ukrainian enterprises, Q2 2023. https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/BOS_2023-Q2.pdf?v=8
64. Turnover of retail trade in Ukraine will continue to grow in hryvnia in 2024 – expert. (2024, January 8). *UTG-kompaniia*. <https://utgcompany.com/oborot-rozdribnoi-torhivli-ukrainy-prodovzhyt-zrostannia-u-hryvni-2024-roku-ekspert/>
65. National Bank of Ukraine. (2025). Business expectations of Ukrainian enterprises, Q2 2025. https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/BOS_2025-Q2.pdf?v=14
66. Share of goods produced in Ukraine sold by retail enterprises (2017-2021). Statistical information. (n.d.). *State Statistics Service*. <https://www.ukrstat.gov.ua/>

Received: 24.07.2025

Accepted: 21.08.2025

Антонюк В. П. Людські чинники економічного зростання: проблеми і завдання для України в умовах війни

У більшості теорій економічного зростання важливу роль відводять людським чинникам. В статті обґрунтовано, що у їх складі найбільш вагомими є трудові ресурси, людський капітал, підприємницький потенціал та споживчі витрати населення. На основі доступної статистичної та емпіричної інформації здійснено аналітичне дослідження проблем даних людських чинників в Україні та їх впливу на економічне зростання в Україні в умовах війни. Зроблені розрахунки показали, що три роки війни Україна недоотримала близько 60% ВВП (від рівня 2021 року) внаслідок втрати і деформації людських чинників економічного зростання. В тому числі за рахунок: зменшення трудових ресурсів та людського капіталу – 27-30%; втрати значної кількості суб'єктів підприємницької діяльності та зниження ефективності МСБ – 15%; зменшення споживчих витрат населення – 16%. Для забезпечення стійкого зростання державна політика має бути спрямована на розвиток та активізацію кожної складової людського потенціалу України, систематизовано основні напрями такої політики.

Ключові слова: економічне зростання, людський потенціал, трудові ресурси, людський капітал, суб'єкти підприємницької діяльності, малий та середній бізнес, споживчі витрати населення.

Antonyuk V. P. Human factors of economic growth: problems and tasks for Ukraine in wartime

In most theories of economic growth, human factors play an important role. The article substantiates that the most important in their composition are labor resources, human capital, entrepreneurial potential and consumer expenditures of the population. On the basis of available statistical and empirical information, an analytical study of the problems of these human factors in Ukraine and their impact on economic growth in Ukraine during the war has been carried out. The calculations made showed that during the three years of the war, Ukraine lost about 60% of GDP (from the level of 2021) due to the loss and deformation of human factors of economic growth. Including due to: reduction of labor resources and human capital – 27-30%; loss of a significant number of business entities and a decrease in the efficiency of SMEs – 15%; decrease in consumer spending of the population – 16%. To ensure sustainable growth, state policy should be aimed at the development and activation of each component of Ukraine's human potential, and the main directions of such policy should be systematized.

Keywords: economic growth, human potential, human resources, human capital, business entities, small and medium-sized businesses, consumer expenditures of the population.